

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Καθηγητή της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ και πρώην Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης

ΟΜΙΛΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ: «Ο ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ»

I. Θα ασχοληθώ με ορισμένους αντικατοπτρισμούς της ιστορικής εμπειρίας της περιόδου 1919-1922 στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται ή μάλλον πρέπει να λαμβάνονται μείζονος σημασίας πολιτικές αποφάσεις, ιδίως στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας. Η διαχείριση των θεμάτων αυτών έχει σχεδόν πάντοτε και κρίσιμες εκκλησιαστικές όψεις. Στην παρούσα συγκυρία είναι, για παράδειγμα, εμφανής ο συσχετισμός της αρχιεπισκοπικής εκλογής στην Κύπρο (που ολοκληρώθηκε στις 24.12.2022 με την ανάδειξη του από Πάφου Γεωργίου) με το κυπριακό πρόβλημα αλλά και με τον ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη διαχείριση του θέματος της αυτοκεφαλίας της ορθόδοξης εκκλησίας στην Ουκρανία. Τα ερωτήματα που αναδύονται από τη μελέτη της περιόδου 1915-1922 είναι θεμελιώδη και διαρκή. Πώς διαμορφώνεται η εθνική στρατηγική; Πώς αποκρυσταλλώνονται οι εθνικοί στόχοι; Πώς συσχετίζονται οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις με τις επιλογές της εξωτερικής πολιτικής; Πόσο εύκολα διατυπώνεται η κατηγορία της εθνικής μειοδοσίας ή ακόμη και της προδοσίας στην εσωτερική πολιτική συζήτηση σε σχέση με τη μια ή την άλλη επιλογή που έχει μάλιστα εγκριθεί από το εκλογικό σώμα μέσα στη διαδοχή των περιοδικά επαναλαμβανόμενων εκλογών ή σε κάποιες περιπτώσεις και άμεσα με δημοψήφισμα;

Όταν δεν μπορούμε ακόμη σήμερα, εκατό χρόνια μετά τα γεγονότα του 1922, να συμφωνήσουμε στο πεδίο της δημόσιας Ιστορίας για τα αίτια και τις ευθύνες της Μικρασιατικής Καταστροφής και για τον τρόπο με τον οποίο αυτή εντάσσεται στην ταυτότητα του έθνους, πόσες πιθανότητες έχει άραγε η διαμόρφωση συναινέσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πιο ενεργητική θεώρηση των ερωτημάτων που συγκροτούν το κυπριακό πρόβλημα και το πεδίο των Ελληνοτουρκικών σχέσεων, δηλαδή τα δυο βασικά εθνικά θέματα που κυριαρχούν τα τελευταία σχεδόν πενήντα χρόνια, τα μισά από τα εκατό που μας χωρίζουν από το 1922;

II. Ας θυμηθούμε πολύ συνοπτικά τα δεδομένα της περιόδου 1919-1922.

1. Η ελληνική παρουσία στη δυτική Μ. Ασία κατέστη σταδιακά εθνικός στρατηγικός στόχος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την ενσωμάτωση των λεγόμενων νέων χωρών στην επικράτεια του ελληνικού κράτους. Η επιλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου υπέρ των νησιών του Αιγαίου σε σχέση με τη Β. Ήπειρο και την Κύπρο δήλωνε ήδη από τότε, 1913-1914, το ισχυρό ελληνικό ενδιαφέρον για την Ιωνία· για την κατάσταση και την προστασία του ελληνικού/χριστιανικού πληθυσμού της Ιωνίας, που ήταν σημαντικός, με τεράστιο ιστορικό βάθος, δημογραφικά ήταν όμως το 20% περίπου του τότε πληθυσμού της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η Ιωνία ήταν πάντα τμήμα της Μεγάλης Ιδέας, του ελληνικού αλτρωτισμού, της πολιτικής απελευθέρωσης και ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος των περιοχών που ήσαν ιστορικά αντιληπτές ως ελληνικές και οργανωμένες εκκλησιαστικά ως επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου. Η προοπτική της Ιωνίας ήταν όμως και βασική παράμετρος της σύγκρουσης των δυο πλευρών του Εθνικού Διχασμού που είχε ως βασικό πεδίο –αλλά όχι μόνο– τη συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.

Στην οξύτατη φάση του Εθνικού Διχασμού, την περίοδο 1915-1917, δηλαδή στη φάση του διχασμού του κράτους, η Ελλάδα αγωνιζόταν να τοποθετήσει τον εαυτό της στο πλαίσιο των διεθνών συσχετισμών και της δυναμικής τους. Υφίστατο μια βαθιά κρίση ιστορικής αυτογνωσίας και γεωπολιτικής ταυτότητας. Μάλιστα η κατ' Ελλάδα εκκλησία με τη συμπεριφορά της δεν βοήθησε να ξεπεραστεί η κρίση, αλλά αντιθέτως συνέβαλε στο να ενταθεί. Το έθνος είχε διχαστεί ως προς τις γενετικές προϋποθέσεις της «πολιτικής αυτού υπάρξεως και ανεξαρτησίας», για να θυμηθούμε τη διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Αδυνατούσε να συμφωνήσει ως προς τον τρόπο και τις προϋποθέσεις της δημιουργίας και της διεθνούς αναγνώρισης του ελληνικού κράτους την περίοδο 1821-1830, αλλά και ως προς τον τρόπο και τις προϋποθέσεις του υπερ-διπλασιασμού του, εδαφικού και πληθυσμιακού, την περίοδο 1912-1913. Από την οπτική αυτή γωνία ο Εθνικός Διχασμός ήταν ουσιαστικά διχασμός ως προς την πρόσληψη της έως τότε Ιστορίας του νέου ελληνικού κράτους.

Προφανώς αποφάσισε εντέλει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που κατίσχυσε μέχρι τον Νοέμβριο του 1920 στην εσωτερική πολιτική σύγκρουση η οποία είχε προσλάβει ακραία χαρακτηριστικά και είχε οδηγήσει στην προσωρινή διάσπαση της ενότητας του κράτους ακριβώς για το ζήτημα αυτό. Άλλωστε το Κράτος της Θεσσαλονίκης είχε ήδη δεσμευθεί στο πλευρό των συμμάχων. Αλλιώς η

αδράνεια λόγω έλλειψης συναίνεσης θα οδηγούσε στην εκ των πραγμάτων επικράτηση της άποψης που ηττήθηκε το 1917 στον εσωτερικό συσχετισμό. Συνεπώς απόφαση έπρεπε να ληφθεί και ελήφθη, αλλά ο διχασμός παρέμεινε ενεργός, με τις εκατέρωθεν κατηγορίες για προδοσία να διατυπώνονται με ευκολία και πάθος, ακόμη και ως ανάθεμα.

2. Μετά τη συμμετοχή της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μετά την ενοποίηση του διχασμένου κράτους το 1917 υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με δεδομένη την απειλή και τον κίνδυνο υπό τον οποίο τελούσαν οι Έλληνες της Ιωνίας λόγω των διωγμών που οργάνωνε η εξουσία των Νεότουρκων και λαμβανομένου υπόψη του σημείου στο οποίο βρισκόταν η καμπύλη του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων και εν προκειμένω η καμπύλη των σχέσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μ. Ασία, δεν μπορούσε η Ελλάδα υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αρνηθεί το 1919 την πρόσκληση, ή αν θέλετε την πρόκληση ή την ευκαιρία, να εγκατασταθεί στη Σμύρνη και την ευρύτερη περιοχή. Η Ελλάδα είχε όμως ή πάντως όφειλε να έχει πλήρη συνείδηση των αυστηρών και εύθραυστων προϋποθέσεων υπό τις οποίες συνέβαινε αυτό. Αναφέρομαι κυρίως στην περιοχή που αφορούσε η οιονεί εντολή που έλαβε η Ελλάδα και το μη οριστικό νομικό καθεστώς της περιοχής. Άλλωστε οι προϋποθέσεις αποτυπώνονται λίγους μήνες αργότερα στη Συνθήκη των Σεβρών, την οποία η Ελλάδα υποδέχεται ως θρίαμβο αλλά σχεδόν αμέσως τη θέτει υπό αμφισβήτηση.

Οι οδηγίες της κυβέρνησης Ελευθέριου Βενιζέλου προς τον Ύπατο Αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, οι συγκρούσεις του τελευταίου με την ηγεσία του στρατεύματος και τους τοπικούς παράγοντες, με χαρακτηριστικό δείγμα την οξεία και συνεχή αντιπαράθεσή του με τον εθνο-ιερομάρτυρα Σμύρνης Χρυσόστομο, υποδηλώνουν τον θριαμβευτικό αλλά και εξαρχής αγωνιώδη χαρακτήρα της Μικρασιατικής Εκστρατείας, γενικότερα δε της ελληνικής στρατιωτικής και διοικητικής εγκατάστασης στην Ιωνία.

3. Μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 ήταν υπό διαμόρφωση από την κυβέρνηση Ελευθέριου Βενιζέλου ένα σχέδιο για τα επόμενα βήματα και την κλίμακα των ελληνικών επιδιώξεων με εναλλακτικές λύσεις και προϋποθέσεις που θα έπρεπε να πληρούνται σε σχέση με τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και τις εσωτερικές εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία, που μετασηματιζόταν σε Τουρκία. Η ρευστότητα όμως των καταστάσεων και των συσχετισμών ήταν πρόδηλη.

4. Ο επαναλαμβανόμενος ακόμη και σήμερα ισχυρισμός ότι η εγκατάσταση στη Σμύρνη και η στροφή προς την Ιωνία ήταν μια επιλογή που απέκλειε την ελληνική παρουσία στην Κωνσταντινούπολη και πιο συγκεκριμένα τη στρατιωτική κατάληψή της από την Ελλάδα βασίζεται σε εσφαλμένη προϋπόθεση. Δεν είχε πραγματικά τεθεί παρόμοιο δίλημμα γιατί δεν είχε προσφερθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις, και ιδίως από τη Βρετανία, τέτοια ευχέρεια επιλογής προς την κυβέρνηση Ελευθέριου Βενιζέλου, η οποία δήθεν επέλεξε τη Σμύρνη αντί της Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε με κριτήριο το μέγεθος των ελληνικών πληθυσμών η Ιωνία είχε σαφή προτεραιότητα. Ο ισχυρισμός ότι έπρεπε η επιλογή της στρατιωτικής κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από την Ελλάδα να επιδιωχθεί ερήμην ή μάλλον σε αντίθεση προς τη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων είναι επικίνδυνα ανεύθυνος ακόμη και ως αναδρομική ρητορεία.

5. Οι μετανοεμβριανές κυβερνήσεις προφανώς επιδίωξαν να αποκτήσουν επαρκή βαθμό επαφής και ουσιαστικής συνεννόησης με τη Βρετανία, και είναι χαρακτηριστικό ότι διατήρησαν στη θέση του τον Αριστείδη Στεργιάδη. Η αλληλουχία των ερωτημάτων είναι όμως δραματική:

- Θα μπορούσε να αποφευχθεί ή έστω να διακοπεί εγκαίρως η εκστρατεία προς την Άγκυρα;
- Ποια θα ήταν η ορθή εναλλακτική λύση, αντί της εκστρατείας στην Άγκυρα;
- Μήπως η επικέντρωση στη Σμύρνη και στη ζώνη των Σεβρών, άρα η αποδοχή του ορίου της ζώνης των Σεβρών, και η στρατιωτική θωράκιση αυτής της μικρότερης περιοχής;
- Με περαιτέρω στόχο μάλιστα τη διαμόρφωση αυτόνομης πολιτειακής οντότητας σε αυτή την περιοχή;
- Έστω μετά τη δυσμενή εξέλιξη της εκστρατείας προς Άγκυρα αλλά πριν τη συντριπτική και ασύντακτη ήττα, θα μπορούσε να υποχωρήσει συντεταγμένα ο ελληνικός στρατός και να οχυρώσει τη Σμύρνη και τη ζώνη της;
- Τι θα συνέβαινε στην περίπτωση αυτή με τους ελληνικούς/χριστιανικούς πληθυσμούς εκτός της ζώνης αυτής; Θα έπρεπε να μεταφερθούν εντός ζώνης, να εγκαταλειφθούν, να ενθαρρυνθεί ή να οργανωθεί η μετακίνησή τους στην Ελλάδα; Ζήσαμε το ερώτημα με τους πληθυσμούς του Πόντου. Ζήσαμε τους χειρισμούς όχι μόνο του Σμύρνης Χρυσόστομου αλλά και του τότε Τραπεζούντος Χρυσάνθου, που είναι δύο μοντέλα πολιτικής συμπεριφοράς που πρέπει να συγκριθούν κάποια στιγμή.

- Το κρίσιμότερο ερώτημα: Θα μπορούσε να συμφωνηθεί και να οργανωθεί μεγάλη έκταση ανταλλαγή πληθυσμών πριν την Καταστροφή;
- Ήταν σοβαρή και εφαρμόσιμη ή απλώς προσχηματική η επιλογή της ελληνικής κυβέρνησης τον Αύγουστο του 1922 για την εκ των ενόντων και υπό την πίεση της στρατιωτικής ήττας διαμόρφωση αυτόνομης πολιτειακής οντότητας στην Ιωνία, που θα αναλάμβανε, με τις δικές της προφανώς δυνάμεις, τη στρατιωτική αυτοπροστασία της σε συνδυασμό με ελληνικό στρατιωτικό αντιπερισπασμό προς την Ανατολική Θράκη και Κωνσταντινούπολη, που θα ισοφάρριζε τις τραγικές εντυπώσεις της ελληνικής στρατιωτικής αποχώρησης από τη Μικρά Ασία;

Και ένα επικουρικό ερώτημα, χάριν του θεολογικού ακροατηρίου: Ποιο θα ήταν άραγε το εκκλησιαστικό καθεστώς αυτής της αυτόνομης πολιτειακής οντότητας σε σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο;

6. Γνωρίζουμε πώς εξελίχθηκαν τα πράγματα και πώς γράφτηκε η Ιστορία. Ας ενδώσουμε όμως για λίγο στον επιστημονικά επικίνδυνο πειρασμό της υποθετικής Ιστορίας, ως ενός είδους «αντικατοπτρισμού».

Πώς θα είχαν εξελιχθεί τα πράγματα εάν είχε επικρατήσει στην Ελλάδα κλίμα εσωτερικής ενότητας και συναίνεσης; Αν είχε αποφευχθεί ο Εθνικός Διχασμός ή έστω, μετά το 1920 ή ακόμη και στην τελευταία φάση το καλοκαίρι του 1922, αν είχε οργανωθεί η συνεργασία των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων με τον Ελευθέριο Βενιζέλο; Τι θα μπορούσε να έχει αποφευχθεί ή ποιες άλλες επιλογές θα μπορούσαν να έχουν γίνει;

Ας κάνω έκπτωση, τι θα συνέβαινε αν έστω είχε διοριστεί ο Ιωάννης Μεταξάς υπουργός Στρατιωτικών, αντί να είναι ο Θεοτόκης υπουργός Στρατιωτικών, και ο Χατζηανέστης αρχιστράτηγος;

III. Η εμπειρία της περιόδου 1915-1922 μας διδάσκει ότι όσο επικίνδυνη είναι η μυωπική προσκόλληση στη συγκυρία όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ιστορικές προκλήσεις άλλο τόσο επικίνδυνη είναι και η φιλοδοξία καταγραφής στην Ιστορία αυτών που καλούνται να λάβουν τις κρίσιμες πολιτικές αποφάσεις με το βλέμμα στραμμένο στο εσωτερικό.

Οι εκφραστές μιας επιφυλακτικής πολιτικής για τη συμμετοχή της χώρας στον Μεγάλο Πόλεμο και για την ελληνική στρατιωτική παρουσία στην Ιωνία –δεν λέω οι εκφραστές της πολιτικής της «μικράς αλλά εντίμου Ελλάδος» γιατί η έρευνα το αποκρούει αρκετά τεκμηριωμένα αυτό, αλλά πάντως η

επιφυλακτικότητα της πολιτικής τους ήταν προφανής και δεδηλωμένη— θέλησαν να καταστούν εκφραστές μιας μαξιμαλιστικής γραμμής όχι απλώς Μεγάλης αλλά «ακόμη Μεγαλύτερης Ελλάδας», που θα πήγαινε 600 χλμ. πιο βαθιά προς την Άγκυρα.

Υπήρχε προφανώς η επιθυμία της ηγεσίας της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης να υπερκεράσει την ταύτιση του Ελευθέριου Βενιζέλου με τον διπλασιασμό της Επικράτειας το 1912-13, και τη συνθήκη των Σεβρών. Τελικά, δυστυχώς, κάποιοι ταυτίστηκαν με την Καταστροφή, ενώ ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Και πάλι όμως εκκρεμούν κρίσιμα ερωτήματα:

Ακόμη και με ριζικά διαφορετικές προϋποθέσεις, χωρίς ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920, ή έστω με εσωτερικά ενωτικούς και συναινετικούς χειρισμούς την περίοδο 1920-1922, μπορούσε να υπάρξει διατηρήσιμη ελληνική στρατιωτική παρουσία στην Ιωνία και κυρίως ενσωμάτωση της Ιωνίας στο ελληνικό κράτος ή έστω συγκρότηση μιας βιώσιμης και ασφαλούς αυτόνομης πολιτειακής οντότητας στην περιοχή;

Και το ακόμη πιο σκληρό ερώτημα: Τι θα είχε συμβεί αν τελικά δεν γινόταν η ανταλλαγή των πληθυσμών; Πώς θα διαμορφωνόταν η κατάσταση στην Ελλάδα χωρίς αύξηση και ομογενοποίηση του πληθυσμού, με την υποχρέωση του ελληνικού κράτους να διατηρεί διαρκώς ισχυρή ελληνική στρατιωτική παρουσία στη Μ. Ασία; Θα ήταν αυτή μια βιώσιμη λύση γεωπολιτικά και οικονομικά;

Ακόμη όμως και αν δεν μπορούσε να αποφευχθεί η καταστροφή και ετίθετο, όπως ετέθη τελικά δυστυχώς, το ζήτημα της διαχείρισης και της αφομοίωσης της Καταστροφής, θα μπορούσαν να διαμορφωθούν εσωτερικά συνθήκες ενότητας, συναίνεσης και ψύχραιμης κατανομής ευθυνών για τις επιλογές και τους χειρισμούς; Θα μπορούσε δηλαδή να είχε αποφευχθεί η Δίκη και κυρίως η εκτέλεση των έξι;

Θα είχε γεφυρωθεί το χάσμα του Εθνικού Διχασμού, θα είχε εξελιχθεί διαφορετικά ο ελληνικός μεσοπόλεμος σε σχέση και με την ευρωπαϊκή εμπειρία; Πάντως ο γερμανικός και ο ιταλικός μεσοπόλεμος οδήγησαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την Ελλάδα εξαρχής στη σωστή πλευρά της Ιστορίας.

Δυσκολεύομαι να δώσω μια θετική απάντηση. Άλλωστε δεν χρειάζεται, γιατί η υποθετική Ιστορία είναι μια διανοητική άσκηση που διεξάγεται εκ των υστέρων, δοκιμακά και χωρίς ευρέως αποδεκτή επιστημονική φερεγγυότητα.

Το βέβαιο και δυσάρεστο είναι ότι ο Εθνικός Διχασμός, που τον ορίσαμε ως αδυναμία ενιαίας ή έστω ορθολογικής πρόσληψης των πρώτων εκατό ετών της

Ιστορίας του ελληνικού κράτους, σε μεγάλο βαθμό συνεχίζεται και για τα αλλά εκατό, που συμπληρώνουν τα συνολικά διακόσια, από τα οποία τα πενήντα της Μεταπολίτευσης είναι βιωματικά «δικά μας», ενώ τα μόλις πενήντα που χωρίζουν τη Μικρασιατική Καταστροφή από την τουρκική στρατιωτική εισβολή στην Κύπρο και την πτώση της δικτατορίας είναι επίσης βιωματικά, έστω μέσα από τις οικογενειακές μνήμες που είναι ακόμη νωπές.

Ζούμε μέσα στην Ιστορία και αυτό οφείλουμε να το συνειδητοποιούμε όταν καλούμαστε να λάβουμε αποφάσεις κυρίως στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας. Τέτοιες αποφάσεις δεν λαμβάνουν μόνον οι εκάστοτε κυβερνώντες αλλά πρωτίστως και τελικώς ο ελληνικός λαός που στη γενεαλογική διαδοχή του συγκροτεί το έθνος. Αυτό το έθνος των Ελλήνων δεν είναι ενεργούμενο της Ιστορίας και έρμαιο συνωμοσιών αλλά υποκείμενο της Ιστορίας. Όταν συνεπώς καταλογίζει ευθύνες πρέπει να αναστοχάζεται και τις ενδεχόμενες δικές του ευθύνες. Ούτε η δημοκρατία με τις περιοδικές εκλογές ούτε η Ιστορία ως σύνθετο, αντιφατικό και τραυματισμένο αλλά ζωντανό και ισχυρό εθνικό σώμα είναι κολυμβήθρες του Σιλωάμ.

Ας συγκρατήσουμε συνεπώς τον αντικατοπτρισμό της βαριάς βλάβης που προκαλούν στα εθνικά συμφέροντα ο εσωτερικός διχασμός, η έλλειψη συναίνεσης, η εύκολη αμφισβήτηση του πατριωτισμού των άλλων, η ρητορική και μαξιμαλιστική στάση που παραγνωρίζει τους διεθνείς και περιφερειακούς συσχετισμούς και την ανάγκη να συγκροτούνται στέρεες συμμαχίες, θεμελιωμένες σε κοινή γεωπολιτική θεώρηση με ιστορικό βάθος, δηλαδή σε προφανή κοινά συμφέροντα.